

BÖLÖNI FARKAS SÁNDOR LEVELEIBŐL.

(XIX—XXV.)

XIX.¹⁾

Tisztelt Nagyságos Asszonyom!

Nagy örömmel vettem a Nagyságod levelét, hogy engem bizodalmaival szerencsételtett. — — — — —

Kapitány Hall amerikai utazását igen jól ismerem, 's az, utunkban egyik kézikönyvem volt. Amerikában sok kedvezőt és nem kedvezőt hallottam róla. Ott ötet igen megkülönböztetve fogadták, 's még is leírásaiban néhol nem kimélő irántok, a mi nem kevésbé ingerelt fel ott sokakat ellene. — Utazásomban, — mely már nyomtatásban kijött (Kolozvártt, 1834, „Útazás Észak Amerikában“) — én is több helyen hivatkozom derék munkájára; de felfedeztem azt is, hogy ámbár ő egy igen tudományos ember, a respublikai ideáknak épen nem barátja.²⁾

Hazánk mostani körülményeiről sokat irhatnék. Miolta Nagyságod elment, a gondolkodás módja sokban nagyon megváltozott. Most a politizálás 's a pártok küzdése, annyira monopolizálta minden ember figyelmét, hogy csak ez az egyetlen tárgy mindenütt. Természetesen, hogy az ily vélekedésbeli megosztások eltaszítják egymástól az embereket 's feszessé teszik a társalkodást. — Dietánk lassan halad több ok miatt 's talán meg is akad, mely esetben előre sajnálni kell hazámot.

Gróf Lajos (Gyulay) is itt van. A Grófné (Wass György grófné, sz. gr. Gyulay Franciska) gyermekeivel együtt frisen van. Minnyájon ohajtanok Nagyságodat megint hazánkban látni.³⁾

¹⁾ Bölöni Farkas Sándor levelei palotai báró Frimont Péterné, sz. Gyulay Karolina grófnőhez (Gróf Gyulay Lajos testvérnénje).

²⁾ Ugyanennek a szerzőnek egy másik munkája következő czim alatt jelent meg: „Schloss Hainfeld; or, A Winter In Lower Styria“ (Paris, 1836). Frimont Gyulay grófné a heinfeldi kastélyban ismerkedett meg vele, l. „Gróf Gyulay Lajos Naplótöredékeiből“ (1815—1834), Budapest, 1875.

³⁾ Frimont Gyulay grófné 1834-ben Stiriában volt.

A fennebiek iránt elvárom Nagyságod további utasításait 's instálom adjon nekem alkalmatosságot, hogy megmutathassam, mely forró tisztelettel vagyok

Nagyságodnak

alázatos szolgája

Farkas Sándor

Kolozsvár, 1834, dec. 10-kén.

XX.

Méltóságos Grófné,
tisztelt Nagyságos Asszonyom!

Midőn közelebbről a Nagyságod levelét tisztelni szerencsém vala, Szláby már nagyon beteg volt 's vele személyesen nem is beszélhettem, tegnapelőtt pedig el is temetők. — — — — —

Nagy örömmel olvastam kapitány Hallról Nagyságod megjegyzéseit 's mint katonát szinte mentem én is, hogy a republikai ideának nem barátja, mert az ő kortársai közt Angliában sem vala még azon idéa egészen popularis, hogy az ember elébb Hazafi 's azután Katona vagy Tisztviselő. De 1830 óta Angliában is másként állnak a dolgok¹⁾ 's szívárog onnan szélyel a régi alkotmányokat megrázó, vagy is (az azokat) többé nem pártoló principium. Bár kapitány Hall Magyarországon is, legalább a pozsoni országgyűlésen megfordulna! Igen ohajtanám az ő vélekedéseit Magyarországról olvasni vagy hallani²⁾

A mi országgyűlésünk majd mindennap tartja üléseit, de a pártok egészen ellenkező irányzataik miatt bajosan haladnak. Most már a Gubernium választásáig jött a dolog 's remélem, egy hét alatt választani fognak. Báró Jósika Miklosban egy igen nevezetes orátor termett elé az országgyűlésen, ő eddig homályban látszott élni 's inkább azt hitette magáról, hogy egy piperét szerető ember, 's most egyszerre egy szép munkával (az Irány) jelent meg a közönség előtt 's elragadó és francia csinoságu beszédeivel az országgyűlésen.³⁾

Gróf Wassné ő Nagysága is szorgalmatosan járja a gyűléseket, valamint gróf Lajos (Gyulay), kik minnyájan frisen vanuak.

Fársángunk foly, de nem a régi egybehangzó örömek közt. Leg-

¹⁾ Különösen 1832. jun. 4-dike óta.

²⁾ Stiriáról irt munkájában a magyar állapotokról rokonszenv és kellő tárgyilagosság nélkül ir.

³⁾ Báró Jósika Miklos szül. 1794-ben, † 1865-ben Drezdában. „Nem egészen harmincz év alatt — írja Toldy F. irodalomtörténetében — harminczhat regényt, azonkívül negyvenöt novellát és beszélyt adott, együtt százhuszonöt kötetben. De érdeme nemcsak e rendkívüli tevékenységben, hanem egyszersmind művei irodalmi súlyában fekszik.“

járatosabbak a casinóbálok, melyek a B. Wesselényi Jozsefné házá-
nál tartatnak.¹⁾

Különben sok kedvetlent irhatnék Nagyságodnak hazánk mos-
tani állásáról, de azok hiszem, Nagyságodnak is kedvetlenek len-
nének.

Igen nagyon örvendek, hogy alkalmatosságot nyújtott nekem
Nagyságod, tiszteletemet levelem által is kifejezhetni. Instálom, sze-
rezze nekem azon örömet több ízben is. Mély tisztelettel maradtam
Nagyságodnak

alázatos szolgája
Farkas Sándor

Kolozsvárt, 1835, Jan. 25-kén.

XXI.

Tisztelt Nagyságos Asszonyom!

Ez előtt egy héttel Bonczidára jövék ki s itt vevém a Nagy-
ságod becses levelét. — — — — —

— — — — —

Gr. Bethlen Ádámmal találkoztam kijövetelemkor, 's monda,
hogy Nagyságodnál járt.

Most gróf Wass²⁾ iránt vagyunk nagy aggodásban, mert vagy
két hónap óta, a mint mondják, nagyon betegeskedik, 's még is most
augustus elején, minden jó emberi javaslása ellenére is Borszékbe
vitette magát. Kik közelebből látták, nagyon elyengültnek mondják.

Mig a jövő postán többet irhatnék, tisztelettel maradtam
Nagyságodnak

alázatos szolgája
Farkas Sándor

Bonczhida, 1835, aug. 23-kán.

XXII.

Tisztelt Méltóságos Grófné!

— — — — —

Úgy hallok, hogy gróf Lajós³⁾ a Radnai feredőből egyenesen
Borszékbe ment, mivel gróf Wassnak nagyon rosszüllését hallatta.
Maglehet a grófné⁴⁾ is, ha e hírt meghallatta, vagy Borszékbe vagy
Szent Gothardra fog menni.

Kolozsvár most oly üres, a millyenre soha nem emlékszem.

¹⁾ Az ugynevezett hosszú ház a London-utczában.

²⁾ Gróf Wass György.

³⁾ Gr. Gyulay Lajos.

⁴⁾ Gr. Wass Györgyné.

Minden ember elvonta innen valamerre magát, mert itt csak kedvetlenséget lát és hall.

Nagyságodnak

alázatos szolgája
Farkas Sándor

Kolozsvár, 1835 aug. 27-kén.

XXIII.

Tisztelt Nagyságos Asszonyom!

Gróf Wass visszaérkezett Szent Gothárdra, némelyek állításaként nincs ugyan veszedelmesen, de még is sinlődő állapotban. A Grófné még mind Tresztián¹⁾ van, várja a lovak oda leküldését. Gróf Lajostól is most vevék levelet, építetésével van nagyon elfoglalva (Maros-Némethiben). Az öreg gróf Bethlen Adámné²⁾ ő Nagysága jó! van, gr. Ádám³⁾ is itt van, frisen és tiszteli Nagyságodat.

Mi várjuk a napokban a Herczeget⁴⁾, ki új sorsát hozandja Erdélynek.

Péter⁵⁾ alázatosan tiszteli Nagyságodat, 's én is minden tisztelettel maradtam

Nagyságodnak

alázatos szolgája
Farkas Sándor

Kolozsvár, 1835 oct. 4-kén.

XXIV.

Kolozsvár, 1835, nov. 19-kén.

Méltóságos Grófné,
tisztelt Nagyságos Asszonyom!

A mitől rég tartottam, megtörténék. Szegény Gróf Wass György tegnapelőtt nov. 17-kén meghala. Betegségét mind végigfennhordozta; hiában volt minden jó emberei tanácsa, sem lefeküdni, sem orvossággal élni nem akart, és a körülötte valóknak is megtiltatta, ne hogy a grófnénak irjanak betegségéről. Csendesen holt meg, minden kin és szenvedés nélkül. Nyugodjanak békében porai! ő egy lovasi érzelmű becsületos ember volt.

¹⁾ Boitza mellett a régi Zarándmegyében. A gróf Gyulayak mint bárók Tresztiáról iratták magokat.

²⁾ Szül. gróf Gyulay Kata, gróf Gyulay József leánya.

³⁾ Gróf Bethlen Ádám, gr. Bethlen Adámné fia.

⁴⁾ Esztei Ferdinánd főherczeg.

⁵⁾ Hegedüs Péter, a kolozsvári gr. Gyulay-ház felügyelője.

A grófné után mindjárt ember indult, 's felérkezéseig nem fogják eltemetni. Sajnálom szegény grófnét, mely érzelmek közt kell e sanyarú időben Szent Gothardig mennie. De sajnálom gyermekeit is. A boldogult gróf, minden nagy igyekezete mellett is, gazdaságában nem haladt elé, és a mint tudom, sok teréhvvel hagyja hátra házáat és gyermekeit.

Azt gondolom, gróf Lajos is most fel fog jönni. Gróf Bethlen Ádám ő nagyságok frisen vannak.¹⁾

Sajnálom és nehezen tettem, hogy ily kedvetlen ujságot írjak meg Nagysádnak. Adjon az ég vigasztalást és enyhületet Nagyságnak! Jövő héten meg fogom írni a grófné miként érkezését is.

Tisztelettel maradtam

Nagyságnak

alázatos szolgálja

Farkas Sándor.

XXV.

Kolozsvár, nov. 29-kén, 1835.

Méltóságos Grófné,

tisztelt Nagyságos Asszonyom!

Minapi kedvetlen foglalatú levelem következéseül jelenteni kívántam Nagyságnak, hogy az estve gróf Kuunné megérkezék ide a két kisebb gyermekkel.²⁾ Gróf Wassné Tordáról egyenesen által ment Szt.-Gothárdra Gizellával. A test eltemetésével mind váraoztak a grófné megérkezéseig, 's e szerint csak holnap fogják eltemetni a szegény megboldogultat.

Gróf Lajos³⁾ is meg fog érkezni ide a jövő héten, 's talán itt fog maradni, ámbár elébb úgy volt szándéka, hogy Pesten teljen. Gróf Kuunné is itt marad Karácsonig. Azt hiszem, ezekről bővebben tudósítandják Nagyságnak majd testvérei.

Gróf Rhédey Lászlót is eltemető, ki éppen indulóban vala Leányához⁴⁾ felmenni; grófnéja⁵⁾ nem sokára indul fel.

Itten még mind igen kedvetlen helyzetben élünk. Az emberek kerülnek egymást 's ellenséges pártokra vannak feloszolva. — Gróf Bethlen Ádámé ő nagyságok frisen vannak, 's gróf Ádám meghagyá, hogy Nagyságnak jelentsem meg tiszteletét.

¹⁾ Özv. gróf Bethlen Ádámé s fia Ádám gróf.

²⁾ Gróf Kuun Lászlóné, sz. Gyulay Constantia grófnő kísérte fel Kolozsvárra testvérnéje gróf Wass Györgyné két kisebb leányát (Minka Zsuzsánna és Ottilia.)

³⁾ Gr. Gyulay Lajos.

⁴⁾ Rhédey Clodine grófnő Wü:tenberg Sándor herczeg neje lett.

⁵⁾ Szül. Inczedy bárónő.

A Nagyságod levelei nem hogy terhemre lennének, sőt igen örvendek, hogy ezen körülmény (u. m. Frimont Gyulay grófné különböző ügyeiben külföldről tett megbízásai) alkalmat szolgáltatott nekem, hogy Nagyságod iránti tiszteletem kijelenthessem. Adjon az ég boldog napokat Nagyságodnak, mert azt a sorstól valóban megérdemli. Örökös tisztelettel maradtam

Nagyságodnak

alázatos szolgája
Farkas Sándor.

Közli: **Gr. Kuun Géza.**

Dr. BIXBY JAKAB AMERIKAI TANÁR HAZÁNKRÓL.

(Folytatás.)

„Miután Toroczkón több családot meglátogattunk, búcsut kellett mondanunk vendégszerető lakóinak. Utunkat Bágyon felé vet-tük, hol az éjet töltendőek voltunk. A toroczkói völgyből kiérve, utunkat ismét az Aranyos mellett folytattuk, s míg Várfalvát elértük, szebbnél-szebb látvány tárult előnkbe. Várfalván, Ar.-Rákoson és Kövenden nem mulathattunk, jóllehet a helybeli lelkészek rendkívüli szivélyességgel marasztottak. Késő este érkezünk meg Bágyonba, hol Kovács Dénes ur üdvözölt kényelmes otthonában. Másnap a reggelizés alkalmával a kövendi község lelkésze és tanítója személyökben egy küldöttség jelent meg, kérve, hogy látogassuk meg.“

Ezután leírja a bágyoni templomot, s értesítés alapján annak rövid történelmét. Megemlíti a Keresztes-Mezőn végbement ütközetet Tráján és Decébál között. Torda városának regényes fekvésében gyönyörködik. S különösen kiemeli, hogy mily nevezetesek az itt tartott politikai és egyházi gyűlések, miknek részletes leírását adja. A nagyszerű Torda-hasadékot a reá vonatkozó legendákkal s a kivilágítás mellett megnézett sóbányát elragadtatással rajzolja. A tiszteletére rendezett banquetten a magyar ékesszólás lepte meg. A reggeli isteni tisztelet s az iskola leírása után így folytatja megjegyzéseit:

„Végre egy egyszerű, négyszegletű és fejére meszelt épülethez értünk, hol régen az országgyűlést tartották. A látványosságot kereső szem itt keveset talál olyat, a mit bámulhatna; s a modern épületek közül a legegyszerűbb is szembetűnőbb ennél. De az olyan szemlélő lelkére, ki a nagy elvek jelentőségét fel bírja fogni, a legnagyobb fontosságu. Az olyan sziv előtt, melynek a szabadság kedves, e hely épen olyan tiszteletben áll, mint a thermopylaei szoros vagy a Runnymede (itt adták ki az angol szabadságlevelet) vagy pedig a wittenbergi vártemplom ajtaja, melyre Luther a 25 thesist kiszegelte. Igen, mert ez épület termében hirdtetett ki 1557-ben a lelkiismeretszabadság, itt adatott ki először az általános vallási türelemre vonatkozó rendelet, melyet a modern Európa először hallott, s a

mely rendelet egyike az újkor művelődése történelmében a legnevezetesebb mozzanatoknak. Mi tiszteletben tartjuk, s méltán, Plymouth mellett azt a sziklát, melyen a „Pilgrim Fathers“ (a vándor atyák) kikötöttek, midőn az atlanti tengeren át olyan államba mentek, hol szabad volt Istent saját felfogásuk s lelkiismeretük szerint imádni. De az a szabadság, melyet őseink Uj-Angliában megalapítottak, nem volt egyetemes; mert, a midőn a quäkerek és baptisták élvezni akarták, úgy értelmezték, hogy az a szabadság csak azok számára van, kiknek vallási nézetök s szertartásaik megegyezik a puritánokéval. Mig itt, Tordán, fél évszázzal ezelőtt, hogy a puritánok a „May flower“-re (hajó neve) szálltak, általános vallásszabadság volt minden megkülönböztetés nélkül; s valameddig a kormány élén azok álltak, kik a lelkiismeret egyetemes szabadságát kihirdették, valósággal meg is tartották. Midőn a művelt világ megtanulja a vallásszabadságot ép úgy becsülni, mint az alkotmányos szabadságot: Torda az emberiség Mekkája lesz, hová gyakran fognak tiszteletreméltó zárandokok ellátogatni. Megtekintve a szellemi szabadság bölcsőjét elég hosszason, hogy emlékezetemből soha el ne mosódjék, s szívélyes barátainktól búcsut véve, újból visszajöttünk az erdélyi Athénbe, Kolozsvárra.“

Itt arra kéri a szemle olvasóit, hogy hosszabban vehesse igénybe türelmüket, mert Kolozsvárt sok a látnivaló s számos nevelőintézetei miatt méltán megérdemli az „Athenae“ elnevezést. Azután rendre veszi a nyilvános épületeket, templomokat, az egyetemet, gazdasági tanintézetet, a felsőbb kereskedelmi- és a három főiskolát, a chemiai laboratoriumot, s azokról rokonszenvesen nyilatkozik. Dávid Ferenczről, mint az unitárius vallás elterjesztőjéről, részletesen ír, úgy szintén főiskolánkról és nevelési rendszerünkről. Bámulással emlékezik meg az unitárius tanárok csekély fizetéséről, s mégis mily odaadással teljesítik kötelességeiket, jóllehet mellékfoglalkozást is kell vinniök családjuk fentartása végett.

Főtanodánkban való tanítás eredményének illusztrálására ezeket mondja: „Nem tehetem, hogy egy kellemes meglepetést, melyben részesültem, el ne beszéljek. Ugyanis a mint egyik reggel az iskolát meglátogaitam, egy ifju növendék egy igen szép, angol nyelven, tartott beszéddel fogadott, s ámbár máshelytt nem tanult angolul, mégis kifejezésbeli könnyedsége, helyes irálya s ékes előadása olyan volt, hogy kevés angol vagy amerikai hasonló koru tanuló tudott volna még a saját anyanyelvén is ily beszédet tartani, annál kevésbé egy idegen nyelven.“

Jól esett látnia könyvtárunkban az amerikai jeles férfiak arczképeit, mint: a Channingé, Parkeré, Longfellowé, Emersoné, Clarké stb., s a consistoriális teremben a Richmond Anna kegyes alapító-nőét. Ezután hálásan emlékezik meg a kolozsváriak vendégszeretetről, a tiszteletére rendezett banquetteről, az angol körben töltött kellemes estéről, mely alkalomból kiemeli a magyaroknak az idegen nyelvek elsajátítása iránt való talentumát.

Miután leírja a nyári színházban látott darabnak meséjét, melynek egyik főalakja épen egy amerikai bátor és tiszta jellemű férfi volt, s úgy a színrehozatalt, valamint a szereplőket megdicséri, így folytatja:

„Ha Magyarországon tett szemlélődéseimet Európa más országaiban szerzett tapasztalataimmal s észrevételeimmal összehasonlítom, arról győződtem meg, hogy nincs egy ország is, mely annyira rokonszenvezne az Egyesült-Államok népével, mint Magyarország. Bölöni Farkas Sándornak 1831-ben történt utazása után, ki a magyarokkal megismertette az Egyesült-Államok népei által élvezett politikai és vallási szabadságot, úgy tekintették Amerikát, mint az általuk is imádott szabadság kiváasztott helyét. Széchenyi gróf, jeles vezérük szintén nagy kedvelője volt az amerikai intézményeknek; és Kossuth Lajosnak, szeretett patriotájoknak, Amerikában való leirhatatlan lelkes fogadtatásáért minden nemes keblű magyar bizonyos elkötelezettséget érez az amerikai nép iránt, s azt alkalomadtán mindig készek is tényleg bebizonyítani. Kétségkívül ez az oka, hogy az amerikai utazó ilyen vendégszeretethen részesül, jóllehet semmi egyéb által arra nem tette magát érdemessé, minthogy csak ő Amerika szülötte. Az igazi magyar vendégszeretet Kolozsvárra érkezésem első percétől, elutazásom utolsó perczéig kísért. Ugy hogy a midőn az indóháznál kedves embereimtől búcsut vettem, nem használtam szónoki figurát, azt mondva, úgy tetszik, mintha saját testvéreimtől vennék búcsut.“

„Épen Budapestre visszaérkezésemkor kezdődött az országgyűlés, mely ezer éves multjánál fogva egyike Európa legrégebbi törvényhozó testületeinek. Nekem is egyik unitárius hitrokonunk szivességéből alkalom nyílt az alsó- és felsőház ülésein jelen lehetni. Nem sokára új országházat építenek, de a jelenleginek is a terme izlés-tes, kényelmes és különösen nemes egyszerűsége jól esik a szemnek. Tisza miniszterelnök tekintete és arca erélyre és bölcseségre mutat. Az országgyűlés egyik kitűnő tagjának, s a nagy regényírónak: Jókainak arczát hiában kerestem. Azonban Ferencz József püs-

pök barátságos képét ott találtam, kit a mult évben tiszteltek meg a képviselői madátummal.“

Ezek után leírja a gyűlés menetét, a különböző pártokat, azoknak törekvéseit, az Ausztriával való közös ügyeket, a felsőház újjászervezését stb, majd a városliget s állatkert látogatását beszéli el.

„Másnap reggel, vasárnap, unitárius hitrokonaink isteni tisztelére mentem s velök én is az Uri szentvacsora vételében egyesültem. Mintegy 70—80 férfi és nő gyűlt össze egy tágas és világos teremben. Arczaik a miveltség és értelem félreismerhetetlen jeleit tükrözték vissza. Az isteni tisztelet megkezdése előtt az ekklézsia vezértagjainak beajánltak, kik mind előkelő állást foglalnak el a társadalomban és a miniszteriumnál. Mindnyájok között legfeltűnőbb alak volt Odescalchi, szerémi herczeg., ki magyar öltözetében széles Vandike gallérijával és lovagi tekintetével úgy nézett ki, mint ha a régi képiróknak festett lovagjai közül valamelyik lépett volna előnkbe.

A herczeg, mint lelkes és buzgó magyar, mindig magyar öltözetet visel; s mióta az unitárius hitre tért, annak ügyeiben tevékeny részt veszen, valamint a politikai mozgalmakban is. A budapesti unitárius ekklézsia számra nézve kevés tagból áll, de értelmi tekintetben nagyjelentőségű. Ez isteni tisztelet arról tanuskodott, hogy a mély vallásos érzelmet és buzgóságot az ujabbkori áramlat és közöny a tagokban nem hűtötte le. Derzsi Károly lelkész kitűnő beszéde után a püspök tartott megható urvacsorai agendát.“

Itten elbeszéli az ekklézsia keletkezését, fejlődését és jelen állapotját; s hogy szaporodásuknak egyik nagy akadálya a templom hiánya, mely nélkül egy ekklézsia olyan, mint a hajlék nélküli család. De ez is már tervbe van véve; a város helyet is ajándékozott, hová építsenek. Az építéalap gyorsan nevededik, hanem majd kénytelenek lesznek külföldi hitrokonaik segélyét is igénybe venni, mert minden buzgóságok és vallásukhoz való ragaszkodásuk mellett, anyagilag szegények. Az a tevékenység és áldozatkészség, melyet már is kifejtettek, méltán megérdemli a nagylelkű támogatást a külföldi hitrokonok részéről is.

„Alig van alkalom — mondja — legyen az vig vagy szomoru, a mint helyesen megjegyzték, hogy a magyarok azt lakomára fel ne használnák. Ilyen jó ürügy volt a banquette rendezésére a püspök jelenléte és az enyém. A banquetten a legjobb hangulat volt és sok felköszöntő, különösen Amerikára s szabadelvű intézményeire. Ha a szóbeli hála egy országot gazdaggá tehetne, vagy a jóki-

vánság a hitet fentarthatja: akkor Amerikának ezután a leggazdagabb országnak kellene lennie, s az unitárius hitfelekezet jövője biztosítva van minden veszély ellen. Még azon a napon búcsút véve kedves ismerőseimtől, elindultam Drezdába családomhoz. Én is, mint a többi amerikai látogatók, azt mondom, hogy a magyarok a legjobban értik azt a szerencsés mesterséget, t. i. a vendéget úgy bocsátani el, hogy az bánkódjék a felett, miért nem maradhat hosszabban.“

„Ha Magyarországról kapott benyomásaimat, észrevételeimet egybefoglalom, azt állítom és hiszem, hogy az (legalább egy amerikai) egyike Európa legérdekesebb országainak, melyet meglátogathat. A tájképek változatos és elragadó szép alakjai, a primitív szokások és öltözetek különössége, melyek még nincsenek száműzve, mint Európának gyakrabban látogatott részeiben; egyes helyiségével kapcsolatban álló történelmi mondák, regék és tragicus események, melyek még nincsenek az utazók által kiaknázva: mindezek hozzájárulnak, hogy Magyarországon az utazást vonzóvá és gyönyörködtetővé tegyék. Anyagi téren is az ország gyorsan halad; kényelmet szintén találhat az utazó olyant, mint Közép-Európa más részeiben s e mellett lát olyan újdonásokat, sajátosságokat, mik egybűt hiányzanak.“

„A magyar nép, mely iránt az amerikai bizonyos vonzalmat érez, független érzelmű, tevékeny és lovagias, előzékeny és érzékeny természetű, épen oly heves a nemtetszés, mint a tetszés nyilvánításában; politikai vagy vallásos nézetéhez mit vall, egész lelkével ragaszkodik s a mellett küzd, bármilyen legyen. Az olyanra, ki huzamos ideig tartózkodott megelőzőleg a lassu és számító németek között, a magyarok élénksége, vendégszerete és nyíltszívűsége kellemes változásképp hat. Egy másik jellemvonása a magyaroknak, mely egészen ellentéte a németeknek, a szépnem iránt való udvariasság és nagy tisztelet, mi igen szép tulajdonságnak tűnik fel az amerikai előtt. Magyarországon az ebédnél nem a férfiakat kínálják meg először, mint Németországban, hanem először a nőket, épen mint nálunk. Az utcán az ember szeme nem akad meg szánalommal egy jól megrakott nehéz kosár alatt görnyedő szegény asszonyon; azt sem látni, hogy miképp ballag a hámban fogott kutya mellett, s ketten vonják a tejes vagy zöldség-hordó taligát, míg az ura sört iszik a Wirtshausban; vagy ha a férj odáig alázná magát, hogy a feleségét kísérje, nagy megalázás lenne, ha egyebet vinne pipájánál s nádpálcájánál. A nőknek mezei munkára való alkalmazása Magyarországon

inkább kivételes eset, míg Németországon szabály; a magyar uri ember, ha egy nehéz csomagot vinni kell, azt inkább maga viszi, mintsem jobbfelével vitesse. A magyarok a leánygyermekeket ép úgy, mint a fiukat jó nevelésben igyekeznek részesíteni, következőleg nemcsak a háztartás ügyességében állanak egyenlő színvonalon Európa más országainak nőivel, hanem műveltségök és értelmi fejlődésök is igen figyelemreméltó.

„Az amerikaiak és magyarok közti rokonszenvennek egy másik vonása: a szabadságszeretet és patriotismus. A magyarok történelme a nemzeti létezésért való küzdelemnek egy hosszú láncolatából áll. Magyarország Közép-Európának keletfelé vezető kapuja volt, s 300 éven át kelet hordái és a törökök ellen védbástyául szolgált. S midőn politikai s vallási meghasonlás miatt a Habsburg-ház önkényes uralma alá jutottak, fejedelem fejedelem után minden erőszakot, hizelgést és megvesztegetést elkövetett, hogy a nemzeti érzelmet, szellemet, politikai és vallási szabadsághoz való ragaszkodást elfojtsa; s habár sokszor elnyomatva, leveretve, mégsem adták fel a csatát. A magyarok — a mi egyedüli Európa keleti felében — erősen ragaszkodnak az alkotmányos szabadsághoz, támogatják a szabad sajtót; az egyetemes népnevelést buzgón felkarolták, s mindent megtesznek arra, hogy a művelt nemzetek sorában az elsők legyenek. S ha némely tekintetben kortársaiktól elmaradtak, meg kell emlékeznünk arról, hogy a mig Európa más nemzetei békében futották a versenyt, addig a magyarok testöket élő védbástyává tették az európai civilisatio érdekében a barbarság hullámai ellen, mely a keteti határszélét verdeste.

„Vallási dolgokban is, a mint már említettem, a magyarokat türelmesség és liberalismus jellemzi, mely ritkaság másutt Európában. A protestánsok és katolikusok között való egyetértés és kölcsönös tisztelet csaknem testvéries. A közös politikai kérdéseknél, a nevelési és emberbaráti céloknál a felekezeti különbségek teljesen megszűnnek s a különböző vallásfelekezetek tagjai egymás mellett közös erővel munkálnak. Katolikus papok gyakran protestáns jelöltre szavaznak a választási urnánál, s viszont a protestáns városok képviselői: katolikusok. Jóllehet az uralkodócsalád s a választók nagy többsége Magyarországon a katolikus hitet vallja, mégis a miniszterelnök református és a protestánsoknak a kormánynál egyenlő befolyásuk van.

„Az unitárius felekezet számra nézve a legkisebb a többi elismert egyházak között, de erős hazafiságuk és általános műveltségök-

nél fogva előkelő állást nyertek úgy a törvény előtt, mint a hivataloknál. Számos jeles szónokot és író-t mutathatnak fel a multból és jelenből. Hogy számuk nem gyarapodik erősen, annak oka az, hogy az átállás egyik vallásról a másikra sok formálitással jár. Nem oly könnyű, mint nálunk. (Itt leírja, hogy az átállás mikép történik.) A magyar unitáriusok tiszteletteljes multjokra sokat adnak. S ha kitartásukat, lovagiasságukat s az egyházuk érdekében meghozott áldozatukat tekintjük, méltán lehetnek büszkéek. De azzal nem elégsznek meg, hogy csupán csak a mult idők szép emlékeiben gyönyörködjenek, mert a politikai szabadság új korszakában, mely felderült, mindent megtesznek hitvallásuknak minél szélesebb körben elterjesztésére.

„Dr. Channing, dr. Martineau és dr. Clark műveinek a lefordítása által sok gondolkozó főre hatnak. A vallásos élet, a szabad gondolkozás joga, a nemzeti szabadság s a nevelés ügye mindig szent volt az unitárius egyházak kebelében, s tagjai mindig igaz harcosai és kész martyrjai voltak azoknak.

„Csak egyetlen kritikát hallottam az unitáriusok ellen felhozni: t. i. a válópereket illetőleg. De a dolog nem úgy áll, a mint azt a katolikusok feltüntetik. Tapasztalatokból, helyes informatiókból és hiteles adatok alapján győződtem meg, hogy a válási esetek az unitáriusok és unitáriusok között sokkal kevesebbek, mint Angliában vagy Amerikában. Sőt azok után, a miket láttam és hallottam, merem állítani és hiszem is, hogy kevés egyház van Európában, melyben a családi élet tisztább, öszhangzóbb volna, s férj és feleség szebb családi életet élne, mint a magyar unitárius egyházakban.

„Azt az anyagi segílyt, melyet az amerikai unitáriusok nyújtottak és nyújtanak, a legméltóbban használják fel, s rendkívül sok jót eredményez. E rokonszenvért nagy hálaival is vannak irányunkban. De eltekintve minden ilyes feltevéstől, én azt mondom, hogy mindazért, mit az amerikai unitáriusok tettek, vagy tenni fognak a Dávid Ferencz egyházáért, nagy mértékben viszonztatik vagy már is viszonzva van. Mi ugyanis adósai vagyunk ez egyháznak a tántoríthatlan hűség és lovagi bátorság ama dicső példaadásáért, melyet a szabadelvű kereszténység érdekében kifejtettek. A magyar unitarizmus pályafutása egy lelkesítő tanubizonysága a kitartó erőnek és a köznép közt való elterjedés lehetőségének. Az amerikai unitáriusok eddig csak az angliai és amerikai unitarizmus történetével voltak ismeretesek, s nem volt mit válaszolni ama kritikára, hogy az unitárius vallás csak a mivel embereknél való; de most hivatkozhatunk

arra, hogy Magyarországon az istenegységében való hitet a köznép is vallja s egyszerűsége miatt az is felfoghatja.

„A másik kritika mit Amerikában az unitarizmus ellen felhoznak: az, hogy az csak új keletű s helyi jelleggel bír; most, midőn a magyar unitarizmus történelmét ismerjük, ez ellenvetést is megczáfolhatjuk; mert Erdélyben korábban létezett szervezett unitárius egyház, mintsem Wesley megalapította volna egyházát, vagy Roger Williams predikált volna Amerikában, vagy pedig a Westminsteri catechismust formulázták volna.

„A politikai és vallási nehéz küzdelmek idejében is a magyar unitáriusok állandóan megmaradtak hitők mellett; és a százados próbákból, melyeknek romantikus és pathetikus részleteit csak az foghatja fel, ki történelmököt apróra ismeri, végre is kifejlett egy egyszerű hitvallás, mely ajtót nyit a modern gondolkozásnak és felfogásnak, s a mely eszményi hitvallás a modern társadalom szükségleteit lesz hivatva kielégíteni. Magyarország és nemes népe történelmének bővebb megismerése; a magyar és amerikai nemzet közötti bensőbb barátság ép oly áldásteljes fog lenni az amerikaiaknak, mint a magyaroknak.“

KOVÁCS JÁNOS.

PÁRISI LEVÉL.

Páris, 1885. július.

(Papi conferentiák, évi vallásos gyűlések. — A halottak: Hugo Victor.)

Szerkesztő ur!

Nem célozom részletesen beszélni az ez évben tartott lutheranus és reformatus papok gyűléseiről és az ezekben tárgyalt ügyekről; azokról a vallásos társulatokról sem, a melyek most tartották évi rendes közgyűléseiket, mert ez meszsi vezetne és különben sem érdekelné az ön olvasóit.

Minden színezetű lapok általánosan megjegyzték, hogy ezeken a gyűléseken évről-évre kevesebben jelennek meg. Egyhangulag panaszkodnak a protestánsok kevés lelkesülésén. Mindenik iparkodik megmagyarázni e lankadtságot, a lelkesülésnek e csökkenését. „A hit hanyatlak“, mondják némelyek. „A sajnálatraméltó szakadások okai e csapásnak“, állítják mások. Megengedem, hogy e panaszok részben igazoltak. Elismerem, hogy a lelkesültség éppen nem forró; elhiszem, hogy régebben több lelkesültség volt a lelkekben; de mégis ezek a magyarázatok nekem nem tetszenek elégségeseknek. Szerintem annak, hogy valamint a papok, úgy a világiak is kevésbé sietnek a Párisban tartott gyűléseken megjelenni, fő oka az a decentralizáló áramlat, mely Franciaországban kiválóan tizenöt év óta feltűnt. A közel multban minden kezdeményezést, minden mozgalmat Párisból vártak.

Ez volt a központ, a honnan minden kiindult és minden visszatért. Itt tartattak a protestantizmus nagy itélőszékei; tömegesen tódultak is e székezesek tartására. Ma már éppen nem így áll a dolog. A vidékeken a különböző egyházak magokra sorakoztak; vidéki egyleteket alkottak, rendes gyűléseket tartanak, a melyek oly saját ügyekkel foglalkoznak, a melyeket jól látnak, felfognak és ismernek. És a vidék nem azért, mintha kevésbé érdeklődnék általában a protestantizmus munkálkodása iránt, kevésbé vágyik Párisba jöni, oly társulatok évi gyűléseire, melyeknek munkaköre igen gyakran csak Párisra szorítkozik; adjuk ehez, hogy a napilapok és a különböző hirdetések ma inkább el vannak terjedve, mint bármikor, könnyen megérthetjük ezek után, hogy sokan úgy gondolkoznak: majd részletesen megtudjuk mindazt, a mit ezekben a gyűlésekben beszéltek és tettek.

Nem beszélek erről többet, elég ha jeleztem oly okot, melyet mások nem vettek tekintetbe. Egyébaránt lehetséges, hogy ez a tény nemcsak Franciaországban fordul elő, részben mindenütt megvan.

A papok közgyűlésén is csak vagy százan jelentek meg. Anynyi igaz, hogy helytelenül nevezik közgyűléseknek ezeket a conferentiákat. A szabadelvű papok ugyanis nem jelenhetnek meg azokon, nem mintha kidobnák onnan, de azért, mert a gyűlés megnyitásakor a jegyző felolvas a szabályzatból egy cikkelyt, mely szerint azok, a kik az apostolok Symbolumaiban nem hisznek teljesen, nem vehetnek részt a conferentiában. És mivel nagyon sok szabadelvű (s hát még mennyi orthodox) nem hiszen, az következik, hogy a szabadelvűek eltávoznak. Kár, hogy a szabadelvűek ez évben nem vettek részt, mert sok talentummal, nagy tanultsággal és ékesszólással nagyon érdekes kérdés tárgyalatott ott.

„A feltételes halhatatlanság“, ezt tárgyalta a Brüsseli Byse ur egy tartalmas felolvasásban, s a melyhez nagy mélységgel hozzászólott Ducros ur Párisból egy más felolvasásban, melynek az volt czélja, hogy megostromolja Byse ur következtetéseit. Az a viszony, a melyben Byse ur dolgozatát felmutatta, nem engedte meg, hogy a kérdést egész terjedelmében felölelje. Ugyanis arra szoritko, zott, hogy a kérdést csak bibliai tekintetben tárgyalja. Szerinte a biblia sehol sem tanítja az ember természet szerint való halhatatlanságát. Abból, hogy az emberi teremtmény életre hivatott, nem következik ipso facto, hogy halhatatlan is legyen. Az ó- és új testamentumban nincs egy hely is, mely határozottan állítaná; magától az embertől függ, hogy halhatatlan, vagy később olyanná legyen. E végett szükséges, hogy maga akarjon halhatatlan lenni és hogy arra méltóvá lenni törekedjék; a ki a gonoszságban megmarad, ezáltal a gonoszság által örökös megsemmisülésre kárhoztatja magát. Ismétlem, hogy Byse ur szerint mindez nyilvánvaló a Biblia világos tanításából. Nem szükséges mondanom, hogy én csak felmutatom ezeket az eszméket, de nem vitatom; mert több ellenvetésem volna és nem is osztom azokat.

Ducros ur egy hatalmas ellennyilatkozatban kikelt Byse ur állításai ellen. Bár a Biblia általános terén maradt, mely több helyen mondja az emberi solidaritást; mégis ki-ki tért a bölcselmi térre is, s a mi különös, úgy látszik, hogy Ducros ur szoros orthodoxiája mellett is az universalismusban állapodott meg; a mi egyébiránt rationalis, s bibliai állásponttól inkább fentartható, mint Byse ur tétele. Byse ur makacs individualizmusa egészen elrémítette Ducros urat is, azért merényletnek nevezte az isteni élet ellen, melyet minden ember magában hord, mert mindenik Isten képére teremtett. Előtte „az örökkévalóság valóságos élet, nem pedig temető.“ Ezt a két felolvasást figyelmesen meghallgatták és élénk vitát is idéztek elő. Ebben a vitában résztvett a „feltételes halhatatlanság“ buzgó pártolója és védelmezője Pétavel genfi tanár ur is. Erélyesen védelmezte Byse ur tételét, a nélkül, hogy újabb érveket hozott volna fel. Egyébiránt Pétavel ur elmélete eléggé ismeretes azokból a

számos értekezéseiből, melyeket a „La critique philosophique“ czimű bölcseleti szemlében közlött. Pétavel mellett csak a Hagai Lacheret ur osztotta Byse ur eszméit. Mindenik más felszólaló ostromolta. Sokan azzal vádolták Byse urat, hogy a deterministák és evolutionisták eszméit osztja s a bűnt nem létezőnek veszi. Byse ur zárbeszé-
dében azzal vádolta ellenmondóit, hogy odahagyták a bibliai tért, hogy philosophiai téren támadhassák meg. Szerény véleményem szerint Byse urnak nem volt abban igaza, hogy a vita kizárólag a Biblia teére szoríttassék: előre látnia kellett volna, hogy a vitát más terere fogják terelni; mindenesetre át kellett volna látnia, hogy így a kérdést korlátozott módon tárgyalja. Ellenben teljesen igaza volt akkor, midőn védekezett, hogy nem determinista vagy evolutionista. Való, hogy kizárólag a Biblia terén maradván, psychológiája egészen különbözik az evolutio tanaitól; a determinizmusmal szembe helyesen elismeri a szabadságot.

Egészen más kérdést tárgyaltak a lutheranusok conferentiáján, erről el lehet mondani, hogy valóban gyakorlati volt. Mondjuk meg mindenekelőtt a lutheranusok tiszteletére, miszerint két év óta azt a dicséretes szokást vették fel, hogy gyűléseik ajtaját mindenki előtt megnyitják dogmatikai symbolumokra való tekintet nélkül. A Billetes-i templomban nagyon népes is volt a gyűlés: reformátusok és lutheranusok, independensek és methodisták, szabadelvűek és orthodoxok a testvéri szabadság és egyenlőség gondolatával találkoztak ott. Az egész tökéletes jó rendben folyt le, azzal a nyugodtsággal és komolysággal, melylyel minden oly fontos kérdést tárgyalni kell, melyek minden gondolkodó embert érdekelnek. Világos példa ez arra, hogy atyafiságos együttélésre és arra, hogy az emberi lélek érdekeivel és az egyházzal — mely a lelkek társulata — foglalkozunk, nem multhatlanul szükséges, hogy minden dolog felől egy nézetben legyünk.

„Az egyház és az elválás“. Ez a kérdés volt napirenden, melyet a párisi fakultás segédtanára: Vaucher ur egy jól átgondolt és nagyon szépen megírt dolgozatban tárgyalt. Ezt a kérdést az elválásnak a francia törvényhozás által közelebbről történt visszaállítása idézte elő. A felolvasó szerint az a kérdés, hogy minő mértékben áldhatja meg, vagy köteles megáldani a pap azokat a házasságra lépőket, a kik vált személyek voltak. Vaucher ur szemlét tart az elválásra vonatkozó, az újtestamentumban előforduló helyek felett s azokat exegetikai és történelmi szempontból tanulmányozza. Ily hely csak öt van, négy az evangéliumokban, az ötödik szent Pálnak a Korinthusbeliekhez írt első levelében. Ezután előadja a katolikus és protentstáns egyházakban, különösen a lutheranus egyházban mindig fentartott gyakorlatot; azután részletesen ismerteti az elválást visszaállító 1884. évi francia törvényhozást; végül saját következtetéseit adja elé. Szerinte az elválás csak hűtlenség esetében mondható ki, következőleg vált személyek házassága alkalmával áldás csak olyanra mondható, a kinek javára mondatott ki az elválás,

megtagadtatván ez az áldás az oly házasulandótól, a ki ellen hűtlenség okán az elválás kimondatott. E szerint a törvényszék ítélete állítaná meg a papra nézve az egyik vagy másik házastárs bűnös vagy ártatlan voltát.

Ennek az értekezésnek felolvasása nagyon érdekelte a hallgatóságot és élénk vitára szolgáltatott alkalmat; de, miként előre lehetett látni, semmi gyakorlati következtetés sem fejlődött ki a vitából. Nagyön különböző vélemények nyilvánítottak és állítottak fel. Csak elméleti szempontból ugyanis ily tárgynál a legellenkezőbb nézeteket is lehet védelmezni; de mihelyt a gyakorlati térre lép az ember, a nehézségek azonnal előállanak és a nehézségek megoldhatatlanokká lesznek, ha, miként itt is néhány szónok, csak az egyházi házasságot tartjuk érvényesnek; a mi — közbe legyen mondva -- éppen nem talál a protestantizmussal, mert egészen katolikus eszme, mely sem a szentírás tanításain, sem az apostoli, sem pedig az első három évszázad hagyományain nem alapszik.

Az eredeti okmányokban a házasság sehol sem tekintetik a római katolikus egyház értelmében való sacramentumnak; következésképpen a házasság a maga törvényes értékét csak saját jelleme, polgári jelentősége által kapja meg. A polgári ténynyel szembe, mely a kötött házasság jogosságát és törvényességét megállítja, mit kell tenni a protestans papnak, mikor arra hívják fel, hogy a házasságot megáldja? Ez a kérdés. Nem elég, hogy egyszerűen azt mondja, hogy az vált személyek között kötött házasság; mert a törvény már megállította az új házasság törvényes voltát. A kérdés mindenestre kényes s a pap bizonyos esetekben azt is hiheti, hogy az egybekelték méltatlan volta kötelességévé teszi az áldás megtagadását, de nem hiszem, hogy ahoz joga legyen. Igen sokszor megtörténik, hogy oly személyek jelentkeznek uri szent vacsorával való élésre, a kikiről a pap jól tudja, hogy erkölcsiségük éppen semmi; mégis éppen úgy elfogadja, mint a más hiveket, Én nem tartom lehetségesnek, hogy a protestans papok az elválás kérdésében egy táborban harczoljanak a katolikus egyházzal. Sietek kijelenteni, hogy a szónokok közül nagyon kevesen tekintették a házasságot ebből a szempontból és következésképpen a házasság alkalmával a pap által adni szokott áldást. Ismétlem, semmi határozott végzés sem hozatott a conferentiában.

— Azok közül a számos társulatok közül, a melyek évi közgyűléseiket most tartották, csak kettőről beszélek; mivel ezek Franciaországon kívül is ismeretesek s mindeniknek a gyűlések valójában érdekes. Első a francia protestans történelmi társulat. Ennek gyűlésein jelenik meg a legtöbb hallgató. Ugy tetszik, hogy ennek a társaságnak munkálkodása előtt megszűnik minden kicsinyes versengés, dogmai és egyházi szakadás. Tehát orthodoxok és szabadelvűek különbség nélkül sorakoztak az oratoire-utczai templomban, hogy meghallgassák azokat a különböző beszédeket és jelentéseket, melyek a társulat ez ülésén elmondattak és felolvastattak. Ah! ha mindnyájan egy akarattal volnánk, a protestantizmus általános érdekében alakult eme társulatok minő érdekesekek lenné-

nek s minő áldást és életet árasztának. A míg azonban ez óhaj-
tás valósulna, sietek jelenteni, hogy ez évben is nagy sokaság gyült
össze a társulat gyűlésére. A társulat kedvelt elnökét, Schicker urat
családi gyásza gátolván, Waddigton, ki tanár a Sorbonne-ban, mint
elnök meleg beszédet tartott a Nantesi edictum visszavonásáról, ki-
válóan kiemelvén, hogy minő szellemben kell megünnepelni a fran-
czia protestánsoknak ez évfordulatot jövő évi octoberben; valójában
f. évi october 18-án kétszáz éve lesz, hogy annak a visszavonásnak
igazságtalan ténye végrehajtott. És a franczia protestantizmus meg
akarja ünnepelni is évfordulót! A mint tudom, ezt az ünneplést
többen elleneztek, mert tudták, hogy az akkori menekülteknek né-
mely maradékai hasonlóan meg akarták ünnepelni más országban,
de francziaellenes szellemben. Azt hitték, hogy ennek az emlékek
Franciaországban való felelevenítését a közönség rosszul fogja fel.
Vaddigton ur ezen ellenvetések ellen kelt ki. "Nem gondolunk arra, hogy
örömünket találjuk abba, hogy a multat némileg megboszszuljuk
mondá mert mi bár fájdalommal, de Isten iránti hálával s kedves ha-
zánk iránt való szeretettel emlékezünk vissza. „Beszédét így végezte be :

„Atyáinkat nagy csapás érte, sokat szenvedtek, de mindig még
igazságtalanságban is, szerették az anyát mely őket táplálta; mi is
tehát emlékökhöz és példájokhoz hiven szeressük lankadatlanul Fran-
cziaországot, méltányoljuk, hogy tévdéseit részben jóvá tette; siessünk,
hogy szabaduljon meg többi hibáiból és többi előítéleteiből“. „Atyáink
megtanították, hogy tisztelje és szeresse a szabadságot, használjuk fel
ezt a szabadságot arra, hogy tanítsuk meg az evangelium szerint való
vallás tiszteletére és szeretetére.“

Ezen megható beszéd után Puaux ur olvasott fel egy tanul-
mányt Claude protestans pap Charentoni papi hivatala utolsó éveiről.
Ez a tanulmány annak a jeles kereszténynek a Nantesi edictum visz-
szavonását megelőző sokféle igazságtalanságok ellen való küzdelmé-
nek az elbeszélése. Ha valakit meglehetett volna hallgatni, mikor a
hazáját annyira szerető protestáns kis nép érdekében beszélt, az bi-
zonyosan Claude volt, Bossuetnek ezen jeles ellenfele, a ki a Meausi
püspöknél is kiérdemelte becsülését. De ki volt mondva, hogy a kath-
olikus papság végrehajtja véres munkáját. Claude kénytelen volt
Hollandba menekülni, hova családja még előtte ment, meghalt ott a
visszavonás után következő évben, az 1686. év utolsó napján lefe-
küdt, hogy többé soha se keljen fel. Puaux ur előadását nagy ér-
deklődéssel hallgatták végig. Végül Gaufrés ur zárta be a gyűlést a
protenstáns collegiumokról a XVI. és XVII. század-
ban való rövid előadásával. Sok új dolgot tanultak tőle hall-
gatói.

A párisi protestans bibliai társulat ez évi gyűlésén
csékély számú hallgatóság jelent meg. A gyűlésben Rauville ur a párisi
papok legöregebbike volt az elnök. Beszédében érintette azt az eszmét,
melyet levelem elején magam is említettem a vallásos társulatok gyű-
léseinek gyér látogatásáról. Nem kell megfélekednünk arról, mondá,
hogy a bibliával való foglalkozásnak legszerencsésebb gyümölcse az,

hogy annak nyomán más társulatok és jótékony intézetek állottak elé, melyek közt a hívek rokonszenve és adakozása igen természetesen megoszlik. Ez valójában igaz, valamint mindenik, ugy a bibliai társulatot illetőleg is. Planchon ur igen szép és érdekes felolvasást tartott az egyletnek a Biblia érdekében kifejtett munkásságáról. A jelentésből az tűnt ki, hogy több eklézsia a választmánytól egy bibliai chrestomatiát kért. De ily chrestomatia szerkesztésére a választmány nem illetékes, s ha az alapszabályoktól eltérne, kilépnék hivatása köréből. Még az is kérdés, hogy ha ily módon elakarjuk kerülni azt a veszélyt, hogy a Bibliát egészben a benne előforduló sikamlós néhány helylyel ne adjuk a felnőtt fiúk és leányok kezébe, nem keltjük-e még inkább fel kíváncsiságokat az által, ha azokat a helyeket kihagyjuk. A választmány semmi esetre sem teszi meg e vállalatot; ha valamely hozzá értő hitbuzgó ember a maga kockázatására megteszi a chrestomatiát az egyházak kérni fogják, készséggel kiosztja.

Igy jár el a Biblia újabb fordításával is: nincs kiválasztott fordítása; hanem a mely fordítást kérik, azt kétséggel küldi meg kívánatra. E szerint az ő és új szövetségnek négy vagy öt fordítását osztja szét. Nem akarok többet beszélni a vallásos társulatokról, beszéljünk a nagy halottakról.

Még nem jött el az az idő, hogy Hugó Viktor rengeteg munkásságát megítélhessük; halála csak most történt; a hódolat melylyel tisztelték, még igen élénk arra, hogy az ember részrehalás nélkül ítélhessen. Évek multával, a szenvedélyek csilapultával helyesebben lehet itélni a műveiről ennek a lángésznek, a ki oly magasra emelkedett, hogy horizonjának határai nem látszanak.

Nem akarom önnek ismertetni, a mit ön a lapokból tudhat a Hugó Victor temetéséről, mely valójában nagyszerű volt. E tekintetben össze lehet hasonlítani a Thiers meg Gambetta temetéseivel. Más tekintetben egészen különbözött ezektől. A kik mindeniket látták, megtehették a megkülönböztetést; különben is a különbség az emberek nagyon különböző jelleméből magától feltűnik. Thiers valamint Gambetta temetésénél a politika volt az uralkodó, társadalmi munkásságok ez oldalát tisztelték meg temetésök alkalmával. Hugó Victor temetésénél senki sem gondolt a politikára; mindenki a mélyen gondolkodót, a költőt, az emberiség folytonos haladásának barátját nézte benne. Ez öreg ember temetésének napja nem is volt a gyász napja, hanem a nagy dicsőítés napja. Sokan hibáztatták, hogy a vallásos szertartás egészen mellőztetett egy oly ember temetésénél a ki többször kinyilatkoztatta, hogy hiszen Istenben, és a halhatatlanságban. Gondolatom szerint nem kell sietve itélni. Hugó Victor képmutatás vádja nélkül halalos ágyához nem hihatott katolikus papot, méltányolnunk kell, hogy hiv maradott magához, meggyőződéséhez és lelkiismeretéhez. Egyik hivatalos egyházhoz sem tartozott, elutasított minden egyházi beszédet. Szeréntem inkább lehet hibáztatni, hogy annak a halottnak koporsója felett tartott beszédekben az Isten neve egyszer sem említett, bár a halott életében, végrende-

letében kinyilatkoztatta Istenben való hitét. Én ezt tévedésnek tartom a szónokok részéről, a kik azt gondolták, hogy a költő holtteste körül sereglett népnek fülét megsértenék az „Isten“ és hallhatatlanság“ szavak. Éppen ellenkezőleg; minek bizonyítékául csak arra az őszinte hódolatra hivatkozom, mely az ideal költője, a spiritalista gondolkozó irányában sirjánál kifejeztetett, a mi azt mutatja, hogy a nép nincs annyira elmerülve a materializmusba, mint némelyek állítani szeretik. És éppen azokkal szemben a kik szeretik a skepticizmust és materializmust a világra reáerőszakolni, helyén lett volna őket magának Hugó Viktornak a szavaival arra emlékeztetni, hogy ő öntudatos hívő, a jognak, igazságnak és erkölcsi haladásnak szenvedélyes szolgája volt.

Az elfogult katolikusok élükön a párisi érsekkel haragudtak, hogy ajánlatukat a gyászoló család nem fogadta el, és hogy a szent Genováva tiszteletére szentelt Pantheon a nagy emberek temetkező helyévé fordított. A protestansok kevés kivétellel tiszteletteljes resselvált magatartást tanusítottak. Végül is mi protestánsok elmondhatjuk, hogy Hugó Victor hozzánk tartozott. A türelemről, szabadságról, szanakodásról, a békességről, a bűnösök megjavulásáról vallott eszméinkkel velünk van, velünk munkálkodott Róma butító absolutizmussa ellen. Ez eszmelánczolat nyomán alkalmazható Krisztusnak e mondása: „a ki nincs ellenünk, velünk van.“

CHARRUAUD.

MŰVEI
HAGYOMÁNYA 1907

LEVELEK A MAGYAR UNITÁRIUSOKTÓL DR. MARTINEAU JAKAB-
HOZ NYUGALOMBA LÉPÉSE ALKALMÁBÓL S AZ Ő VÁLASZAI
AZOKRA.

Dr. Martineau Jakab, az angol unitáriusok londoni theol. akade-
miájának nagyhirű igazgatója, f. évi jun. 24-én nyugalomba vonulván,
ez alkalomból az intézet választmánya s volt tanítványai ünnepélyt ren-
deztek, melyre a magyar unitáriusok Egyházi K. Tanácsa és volt ma-
gyar tanítványai is küldöttek leveleket. Közöljük az azokra adott érde-
kes válaszokkal együtt:

Az Egyházi Képv. Tanács levele. *

Tisztelendő Dr. Martineau Jakab tanár urnak.

*Manchester New College
London.*

Kedves Uram!

Tudomásunkra jutván, hogy Ön Isten jóvoltából betöltött 80 év
és huzamos tanárkodása után a f. évben a Manchester New College-től
megválik és nyugalomba lép, nem mulaszthatjuk el a magunk részéről
is életének e pillanatában őszinte tisztelettel üdvözölni.

A hosszú életet küzönségesen Isten áldásának tartjuk, de csak az
Önhöz hasonló egyének teszik azt igazán becsessé, a kik az évek szá-
mával a tudomány, az ismeretek, általában a szellem birodalmába ben-
nebb meg bennebb hatolva, egyszersmind az emberiség látkörét is mesz-
sze kiszélesbitik s világot vetnek addig elrejtett helyekre, ösvényt ver-
nek addig járatlan vidékeken.

Önnek sok évi tanárkodása ily szép, ily hasznos, ily sikeres mun-
kálkodásban telt el. Legyen hála érette a gondviselésnek, mely Önt ez
időn át testi és szellemi erőinek teljes birtokában megtartotta s törek-
véseiben és fáradozásaiban, az elért eredményekben gazdagon megju-
talmazta.

Ön nem csak saját hazájában, hanem egész Európában és Ameri-
kában is nevének tiszteletet szerzett s műveiben is halhatatlanná tette
magát.

És Ön nemcsak a nagy, hanem a kicsiny dolgolgokban is kivá-
lónan érvényesítette fényes tehetségeit.